

הדילמה הבלתי-פתורה של שמרנות דתית יהודית ופטריוטיות פוליטית בגולה

Durch unsere Herzen ziehen die Jahrtausende [אלפי שנים
ספגנו בקרבנו], מכתבים מאת שלמה סמואל ורעייתו חנה,
1933-1942, הביאה לדפוס וערכה אנגלה גנגר (Angela Genger),
דיסלדורף 1988.

למבחר מכתבים אלה יש נמענת אחת, והיא אלזה קריסטאלר-שוברט, הקרויה לפעמים גם אלישבע. למרות היותה נוצרייה פרוטסטנטית מלידה, כבת לאב המיסינר ארדמן קריסטאלר (Erdmann Christaller) ולרעייתו הלנה קריסטאלר, סופרת ידועה בשעתה, נמשכה אל היהדות עד להזדהות עמה בימי הנאצים, והמירה לא פעם את שמה אלזה לאלישבע. ביתה המשפחתי, "הבית הכחול" ביוגנהיים (Jugenheim an der Bergstrasse), היה במשך תקופת שלטון הנאצים גם מקלט-מחבוא לספרים ולכתבי-יד עבריים, מקור סיוע ואספקה במחלת ואף מקלט. בעזרת רשת מקשרת, שמוקדה בשווייץ, קישרה בין יהודים שהתפזרו בעולם ובפרט בארץ-ישראל ויצרה מגעים בין המנותקים. אלזה קריסטאלר קיימה מגע אישי בגלוי עם שרידי הקהילות, תוך זלזול בכוח הפיסי של הנאצים. היא, היהודיה מתוך בחירה, היתה מעבר להשגתם-הבנתם של הנאצים, בני הבלובו"רה (Blut-Boden-Rasse) - כך שם בעמ' 60 - כפי שאלזה כתבה בנוטריקון עברי. הכוח הברוטאלי של הנאצים היה חסר אונים מול אשה יחידה בעלת גוף קטן ושכיר. המבואות של אנגלה גנגר והאפאראט המדעי המלווים את המכתבים מאפשרים לנו לחרוג הרחק מעבר להתכתבות, אל פרטי הביוגרפיה של כותביהם.

ארבעת הצאצאים של כותבי המכתבים, הרב סמואל ורעייתו חנה, חיו בארץ. אחת הבנות היתה ציונית בהשפעת תנועת הנוער; הבן הבכור שימש כיועץ כלכלי בסוכנות היהודית, לאחר שהנאצים ויתרו על שירותיו. כולם יודעי עברית ומושרשים בארץ. יחס ההורים כלפיהם מעורר תשומת לב: הם ביקרו בארץ וסיגלו לעצמם את סגנונה, והרגישו עצמם בנוח בראשון-לציון, בגבעת-ברנר ובאפיקים. בנכדתם חגית ראו המשך השושלת. הקשר של משפחת הרב

סמואל לארץ היה כפול: היא היתה ארץ הקליטה למשפחה וארץ הזכרונות ההיסטוריים של דת ישראל, מקום חייהם של גדולי העם וראשי דתו, ארץ של ממשיכי חוט התפתחותה. בלי קושי פעל קשר זה גם על סמואל ועל אשתו; יותר ויותר הפכו הזכרונות ההיסטוריים שדבקו בארץ משען לעמידתם הרוחנית נגד סבל היום-יום שהלך וגבר.

איך הולם יחס כזה רב ליברלי-רפורמי, כפי שמציגים את סמואל? הוא מוצג כרב גרמני ליברלי טיפוסי, לא מן השורה הראשונה, אלא מדרגה צנועה יותר, אבל דווקא משום כך – טיפוסי. כאן מסתתרת בעיה מחקרית, המחייבת דיון: כיצד התהוותה יהדות רפורמית שאינה נושאת זגל הטמיעה בגויים, אלא חשה קירבה אל הארץ.

לסמואל, כמו לעשרות ומאות רבנים אחרים, היתה "המדגרה ההמונית" של יהודי פוזנאן מקור המוצא. לאלה היו אידיאלים משותפים עם כל רבני גרמניה, כי גם הם רצו לטהר את הפולחן בבית-הכנסת מכל מגע בעסקי מסחר וממון, רצו לשפר את מראהו החיצוני, ביקשו לדבר אל הקהל בלשון גרמנית צחה ולשלוט במדעים אוניברסיטאיים ברמת התיאולוגים הנוצריים. כאן נגמר הדמיון. הרבנים מגרמניה המערבית הוותיקה דבקו לא רק בגרמניה בכלל, אלא באותו איזור בו פעלו, בבוואריה, בארץ הריין, בארץ וסטפאליה וארץ הסן, ובקהילות תיהם הזעירות והכפריות. היו להם זיקות לוקאליות-היסטוריות וקשרים עם קהילות שהושפעו מעברן ההיסטורי, לרבות תופעת האנטישמיות המושרשת. הם לא היו גרמנים בני דת משה בעלמא, אלא גרמנים כמו כל הגרמנים האחרים, שהקשר שלהם לגרמניה היה דרך ההיסטוריה של האיזור. הם ביקשו לשוות לדת היהודית אופי של קונפסיה, שתעניק לה מעמד של שוויון כדת המונותאיסטית הראשונה בעולם שאינה מתפשרת עם כל השפעה אלילית; ובינם לבין עצמם דיברו אפילו על מעמד של בכורה המגיע להם. לא המצוות המעשיות היו להם עיקר, אלא התיאולוגיה. על כל המצוות המעשיות ויתרו, פרט לאלה שבהן תלויה יהדותם, כגון כטס הבר-מצווה, הנישואין היהודיים, הקבורה בבית-עלמין יהודי. בני הקהילות הרפורמיות מלו את בניהם, ערכו להם בר-מצווה וקברו את מתיהם בבית-קברות יהודי. משקל רב הוענק לאותם סמלים שהיה בכוחם לרתק את הילדים אל הקהילה, כמו החנוכה והסוכה. ביצוע התפילה לפי המסורת היה נושא לוויכוח: מדוע לא להנהיג עוגב, ומדוע לא לשנות את נוסח הברכות, ולהשמיט כל זכר לבית-המקדש ולקורבנות? לא המהפכה הצרפתית ביטאה את אידיאל החיים שלהם, אלא המהפכה האמריקנית: שוויון הפרט לפני החוק, והפיכת האמונה הדתית לעניינו הפרטי של כל יחיד. אם יהדות רפורמית זאת השתרשה לזמן-מה כזרם הדומיננטי ביהדות ארצות-הברית (גם עקב ההגירה ההמונית לארצות-הברית מן המחוזות הקמאיים של גרמניה), יש לראות את השורש הראשון לרפורמה בנוסח שלהם כבר בגרמניה הוותיקה.

שונה היה מעמדם של בני הקהילות החדשות במזרח, אלה שהתגוררו באזורים

שהיו בעבר חלקים במלכות פולין, אבל עקב חלוקתה בסוף המאה הי"ח היו לפרובינציה פרוסית ששמה פוזן, שיותר מאוחר היתה לפרובינציה ברייך הגרמני. יהודי פוזן לא היו גרמנים מלידה, אלא גרמנים לפי בחירה. הם יכלו, כמו התושבים האחרים, להתמיד להיות פולנים, אבל העדיפו לראות את עצמם כגרמנים, דבר שגם הכובש הפרוסי העריך, כי הבסיס האתני הגרמני באוכלוסייה היה דל. יהודים אלה כגרמנים לא היו קשורים בגרמניותם באמצעות זיקות מקומיות, כמו יהודי גרמניה הוותיקה, אלא בגרמניה בשלימותה כאידיאה. הם היו באמת "גרמנים בני דת משה".

יהודי פוזן איחדו שני אלמנטים, שאת צירופם קשה להבין: את שורשיות הדת ואת הדבקות הטוטאלית בגרמניות. את השאיבה מאוצרות היהדות ההיסטורית ירשו מאבותיהם, אבל יחד איתה את ההתמסרות לגרמניה אידיאלית שבדמיון. כל קיפוח וסיכון של גרמניה האחידה הם חשו כאיום אישי. הם גדלו יחד עם גרמניה החדשה, נדדו עם פיתוחה התעשייתי אל הכרכים החדשים ויצרו בהם קהילות קונסרוטיביות שורשיות. כיוצאי עיריות וקהילות עירוניות בפרובינציה פוזן, היה המעבר לכרכים תעשייתיים קל להם.

בין יוצאי פוזן היתה הדמות הסמלית צבי גרץ, בעל בית־המדרש ללימודי יהדות בברסלאו והמכוון לכיוון ההיסטורי־שמרני: מאות בוגרי המוסד עיצבו את המגמה השמרנית־דתית יחד עם הגרמניות הלוהטת שהרב סמואל ייצג. זה האחרון נמנה בין מייסדי הקהילה השמרנית בערי גרמניה המתפתחות. הוא התמקם בעיר התעשייתית אסן, והקים בה את אחד מבתי־הכנסת המפוארים ביותר. כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה, עסק בשקידה בחובת היהדות להגן על המולדת; כאשר המלחמה נגמרה במפלת גרמניה, לחם בעוול שנעשה, כביכול, לגרמניה בחוזה ורסאי, ואף צידד ברוויזיה. הוא גם ראה טעם ב"מהפכה הלאומית" של שנת 1933, רק לא הבין, מדוע מונעים מן היהודים להשתתף בה.

מכאן ואילך מתחילה הטרגדיה האישית של סמואל: הוא חש על גופו את הדיכוי הגובר של היהודים, ומתאר אותו בקפדנות במכתביו, אבל אינו מבין, שלא רשעים בודדים מבצעים את העוול, אלא העם הגרמני בהדרגת הנהגתו. הוא אינו מבין את ההתלכדות של כל העמים התרבותיים נגד הגרמנים. בשלום נוסח מינכן 1938 הוא רואה אידיאל, ואת ההתגייסות של היישוב בארץ־ישראל נגד משטר העוול אינו מבין. המארטרולוגיה של עם ישראל היא הוכחה בשבילו להתגלות אלוהי ישראל, ויהודי גרמניה צריכים לקבל על עצמם את גורלם ההיסטורי שהאל גזר עליהם. רק גרמנים בודדים עושים את העוול; העם הגרמני זכאי ואסור שיינזק במלחמה. סמואל רושם את אובדן הקהילות; מיצר על גירוש היהודים נתיני פולין; חש כיצד מרחב תנועותיו מצטמק והולך, עד שנבצר ממנו ליהנות מיערות גרמניה. מכל זה חייב הוא לסבול כבן העם היהודי; העם הגרמני צריך לצאת מן הקטסטרופה שלם.

רישום הקץ שלו נעשה תוך הבנת גורלו על שלביו; אבל הקץ עצמו נשאר

חידה אלוהית, כמו חידת העקדה התנ"כית. השואה כתוכנית אנושית אינה נתפסת אצלו. לא מובן לסמואל, מדוע גזירת אלוהים היא, שימות על אדמת ניכר – בטרוינישטאט הצ'כית – ולא על אדמת גרמניה.

הדילמה של שמרנות דתית ודבקות בגרמניה ללא תנאי אינה נפתרת אצל הרב סמואל ויתר השמרנים הדתיים יוצאי פוזן, ויש לטפל בה כבעיה אקטואלית, כיוון שהיא מדריכה את הזרם השמרני ביהדות ארצות-הברית. זהו הזרם המוביל ביהדות זו, וחוקה עליו שייטוש את דבקותו הדתית בארץ-ישראל ובעם ישראל, כאשר תתגלה לו הדילמה של שתי הנאמנויות בכל חומרתה. כיצד דבקה ביהודי ארצות-הברית תופעה המסתברת בתנאי האמנציפציה של גרמניה – זהו נושא מושך למחקר; לנסח לו פתרון היסטורי מניה וביה, בכך יהיה משום קלות דעת.

הדילמה של צירוף שמרנות דתית עם פטריוטיות פוליטית כנראה ניתנת לפתרון, כאשר האובייקט הפוליטי זהה עם הדתי, כפי שזה טבעי במדינת ישראל. כאן מתפתח בקצב אטי, אבל בהתמדה, זרם רפורמי-שמרני, והוא פטור מכל השניות של הדילמה שבה דנו: באופן טבעי משלב הוא בפולחנו את התפילה לשלום הנשיא ולשלום צה"ל. הוא מגשים בפולחנו את שוויון המינים ואת איחוד המשפחה בעת התפילה, אבל תמיד תוך התחשבות בהלכה. כנראה צריכים אנו להשלים עם המחשבה, שהזיקה אל היהדות בתנאי גולה היא מותנית, והדילמה שבין שתי הנאמנויות היא ממהות הגולה. יש רק מקום אחד בו בעיית הדילמה אינה קיימת, וזה במדינת ישראל – נימוק שדי בו להביא יהודי חרד לכלול את העלייה בתוכנית חייו.

הטרגדיה של הזוג סמואל אינה רק בהשמדה האיטית, אלא באי יכולתם להבין את שורשיה, למרות שהתקרבו לפתרון הציוני קירבה רבה, אינטלקטואלית ואישית. הדת שימשה לשניהם רק לצורך הנכונות לשאת את העקדה בהכנעה, וזה תפקיד מצומצם מדי בשביל המאמין, המחפש בדתו יותר מזה.